

23. Третьяков В. Суверенная демократия. О политической философии Владимира Путина / В. Третьяков. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.rg.ru/2005/04/28/tretyakov.html/>.
24. Угода про партнерство та співробітництво / Делегація Європейської Комісії в Україні. – Київ, 1994. – 89 с.
25. Урнов М. Социальный либерализм в России / М. Урнов // Общественные науки и современность. – 2013. – №3. – С. 30–43.
26. Фокина Л. Двадцатилетняя трансформация молдавской экономики / Л. Фокина // Российский экономический журнал. – 2013. – №1. – С. 72–85.
27. Цаголов Г. Почему все не так / Г. Цаголов – Москва : Экономика, 2012. – 463 с.
28. Черданцева (Магомедова) А.М. Политические ценности современных парламентских партий: рациональный срез / А.М. Черданцева (Магомедова) // Полис. – 2013. – №.6. – С.58–59.
29. Шафаревич И. Будущее России / И. Шафаревич // Завтра – 2005. – №7. – С.8.
30. Ясин Е. Институционные ограничения модернизации, или приживется ли демократия в России / Е. Ясин // Вопросы экономики – 2011. – №11. – С. 4–24.
31. Bekus N. Struggle over Identity. The Official and the Alternative “Belarusianess” / N. Bekus. – Budapest : Central European University, 2010. – 312 p.
32. Bohdan S. The National Democratic Project on Belorussian Politics in 1989 – 1990s: Zianon Pazniak’s Version / S. Bogdan // Belorussian Political Science Review. – Kaunas : Vitautas Magnus University Press, 2011. – Vol.1. – P. 87–110.
33. Gel'man V. Party Politics in Russia: From Competition to Hierarchy / V. Gel'man // Europe – Asia Studies. – 2008. – Vol.60, №6. Цитується за: Panov P., Ross C. Sub – National Elections in Russia: Variations in United Russia’s Domination of Regional Assemblies./ P. Panov, C. Ross// Europe – Asia Studies. – 2013. – Vol.65. – №4. – P. 737–752.
34. Kornai J. Innovation and Dynamism, Interaction between Systems and Technical Progress / J. Kornai // Economics in Transition. – 2010. – Vol.18 (4). – P. 629–670.
35. Lastouski A. Russo – Centrizm as an Ideological Project of Belorussian Identity./ A. Lastouski // Belorussian Political Science Review. – Kaunas : Vitautas Magnus University Press, 2011 – Vol.1. – P. 23–46.
36. Vertrag uber die Europäische Union; Europa – Abkommen mit der Republik Polen / EG – Polen – Ungarn. – Wien-Zurich: Europa-Verlag, 1993. – 419 s.

УДК 321.64:316.422

Шморгун О.О.

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР МОДЕРНІЗАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ ВЛАДИ АВТОРИТАРНО-МОБІЛІЗАЦІЙНОГО ТИПУ

У статті розглянуто проблему політичного виміру модернізаційної моделі влади. Здійснено спробу аналізу співвідношення демократії та авторитаризму під кутом зору категорій «лідерського» та «колективного» авторитаризму. Визначено системно-типологічні характеристики авторитарного лідерства.

Ключові слова: модернізація, демократія, авторитаризм, моделі влади, авторитарне лідерство.

Шморгун А.А. Политологическое измерение модернизационной модели власти авторитарно-мобилизационного типа.

В статье рассмотрена проблема политического измерения модернизационной модели власти. Предпринята попытка анализа соотношения демократии и авторитаризма с точки зрения категории «лидерского» и «коллективного» авторитаризма. Определены системно-типологические характеристики авторитарного лидерства.

Ключевые слова: модернизация, демократия, авторитаризм, модели власти, авторитарное лидерство.

Shmorgun O. **Scientific dimension of modernization model of authoritarian-mobilization type of the authority.**

The article deals with the problem of the political dimension of modernization model of the authority. The ratio of democracy and authoritarianism from the perspective of the category of "leadership" and "collective" authoritarianism were analyzed and the systematic and typological characteristics of an authoritarian leadership were determined.

Keywords: modernization, democracy, authoritarian model of power, authoritarian leadership.

Проблема лідерського авторитаризму в сучасній політології

Переважає більшість дослідників дає негативну характеристику поняттю «авторитаризм», оцінюючи його як дещо декорований тоталітаризм: «тоталітарний режим – державно-політичний устрій, основою якого є сильна харизматична особистість (особиста диктатура), повний (тотальний), контроль партії над політичною, економічною, соціальною і духовною сферами життя суспільства, тоталітаризм є найвитонченішою формою авторитаризму» [27, с.16–17]. А. Мішин, досліджуючи політичні режими в зарубіжних країнах, прямо ототожнює фашизм у нацистському варіанті з авторитаризмом [24, с.119–125]. Сучасні українські дослідники вважають, що архаїчність авторитаризму передусім проявляється не лише у відсутності інститутів демократії, а й у військово-терористичних методах управління: «всі політичні системи, побудовані на авторитарній моделі влади, можна певною мірою вважати архаїчними, проте вони лишаться політичною реальністю, зберігаючи свої головні риси – надмірну централізацію, сувору ієрархію відносин між суб'єктами влади, пряме спирання на військово-каральний апарат» [29, с.7–58].

Інші виходять з того, що авторитаризм – це ніщо інше, як пом'якшений прихований тоталітаризм, який з часом неминуче еволюціонує у бік остаточного тоталітаризму. Представники цього підходу наголошують на тому, що авторитаризм гранично небезпечний саме своєю імітацією здатності до мобілізаційності, можливості за допомогою так званої сильної або «залізної» руки навести порядок за ситуації повної

дезорганізації суспільного організму, з мінімальними втратами провести «непопулярні», «болючі» реформи. Насправді ж, мовляв, авторитаризм, як тоталітаризм, з їх авралами і показухою завжди значно менш ефективні за поміркований демократичний розвиток, спрямований не на утопічні суперпроекти переустрою суспільства, тому демократія здатна впоратися з кризовими явищами краще за авторитаризм [28, с.446–468].

Існує версія, що «...авторитарний режим є проміжним між демократичним і тоталітарним і має тенденцію переростати і в той, і в інший» [13, с.310]. У той же час загальносвітовою тенденцією начебто є рух від авторитаризму (за С. Хантінгтоном, «недодемократії») через стан напівдемократії (за К. Джагером, «неконсолідованих автократій») до аутентичної демократії [46; 50]. Причому, головним показником демократичності, на противагу авторитарності, є можливість конкурентного вибору виконавчої влади і впливу на неї електорату [51].

Нарешті, висловлюється й думка, згідно з якою авторитарний тип влади на етапі переходу від тоталітаризму до демократії, сам не будучи демократичним, все-таки виконує певні позитивні функції: він допомагає, так би мовити, спустити тоталітарний режим «на гальмах», придушуючи найменші вияви діяльності люмпенських, «совкових» антисоціальних елементів. А. Мігранян, відрізняючи «авторитарно-тоталітарні» від чисто тоталітарних режимів, зазначає, що «...авторитарний режим в ході своєї еволюції здатен більш чи менш безболісно перейти до режиму демократичного, як це відбулося за останній час в Іспанії, Греції, Португалії, ряді інших країн» [23, с.148]. Він вважає, що країни так званої другої "хвилі" демократизації Іспанія, Португалія Греція, навіть Франція Ш. де Голля тому і мали авторитарні форми правління, що затрималась у часі, що це останні перехідні авторитарні режими в Європі, які неминуче зникнуть з розвитком західного типу демократії [23, с.148–152]. На момент написання книги автор був переконаний, що буцімто після перехідного стану, коли «хвиля демократії» остаточно накриє ще й Росію, авторитарний тип влади назавжди відійде у минуле.

Оскільки авторитарний режим за визначенням є одноосібним, Е. Тоффлер у своїй знаменитій «Третій хвилі» пише про те, що в умовах постіндустріалізму будь-які форми так званого авторитарного лідерства вже виступають мало не монархічним атавізмом: «...Сьогодні, коли ми

бачимо новий етап цивілізації, Рузвельт, Черчилль, де Голль, Аденауер (або хоча б Сталін) – «сильні» лідери індустріальних суспільств – виглядали так же недоречно і безглуздо, як Божевільний король Людвіг у Білому домі. Пошук лідерів, що володіють подібною рішучістю, зубастістю, догматизмом – чи то Кеннеді, Коннолі або Рейгани, Шираки або Тетчер – це прояв ностальгії, ...тому що «слабкість» сьогоднішніх лідерів не стільки відображення особистих якостей, скільки наслідок розпаду інститутів, від яких залежить їх влада» [31, с.635]. Впадає в око, що класик американської соціології абсолютно, на наш погляд, неправомірно ставить на одну дошку видатних політиків нашого часу і відвертих деспотів, повинних і масовому терорі проти своїх громадян.

Загалом у сучасній політології в оцінці одноосібних форм правління має місце своєрідний категоріальний хаос, який свідчить про принципову нерозробленість концепції непарламентського елітарного типу демократії, яку вивчали представники теорії еліт. А ще у 1950 р. було зроблено спробу створити фундаментальну типологію демократичних та деспотичних форм правління. Причому до останніх зараховувались «автократичні (обмежена еліта)», «тоталітарні», «диктаторські», «експлуаторські», «авторитарні», «дискриміаторські» та «тиранічні», які, по суті, виступають лише як різні форми прояву деспотичності, що скоріше ускладнює, аніж прояснює сенс понять «авторитаризм», «диктатура», «тоталітаризм» [47].

Автори фундаментальної монографії «Порівняльна політологія сьогодні. Світовий огляд» пропонують класифікаційний підхід, згідно з яким індустріально розвинені країни поділяються на демократичні та авторитарні, а авторитарні, своєю чергою, на консервативні та радикальні. До того ж, до індустріальних суспільств розрізняються як авторитарні і демократичні суспільства перехідного періоду. Причому, перші поділяються на неотрадиціоналістські, режими особистої влади, клерикально-мобілізаційні, технократично-репресивні, технократично-дистрибутивні, технократично-мобілізаційні [1, с.273–280].

З іншого боку, у представників теорії еліт з правоконсервативного табору це саме поняття набуває протилежного змісту. Його вкрай позитивно оцінюють такі відомі мислителі Е. Бьорк, Т. Карляйль, А. де Токвіль, Г. Лебон, В. Парето, К. Мангайм, М. Вебер, О. Шпенглер, К. Шмітт, Ю. Евола. Але, по-перше, ліберальна традиція пов'язана зі

звинуваченням багатьох із цих авторів мало не у нацистських вподобаннях (хоча насправді всі вони після трансформації національно-визвольної диктатури у нацизм, перейшли до опозиції цій формі тоталітаризму). А головне жоден з них, попри всі намагання поєднати політологію з теорією систем, не створив політичної теорії авторитарної влади.

Можливо, в такому випадку взагалі не варто вживати поняття «авторитаризм» у політологічних дослідженнях, знайшовши заміник дискредитованому терміну? Це важливо, зокрема, й тому, що сучасні реалії, принаймні у пострадянських країнах, оцінюються у поняттях «поставторитарний режим», «автократія», «олігархія», «керована демократія», «авторитарна демократія» і навіть «бандократія», у професійній політології визначається як монархія. І тут відразу впадають в око довільність і нечіткість критеріїв подібної класифікації.

Для характеристики політичних моделей влади різного ступеню тоталітарності традиційно вживається низка інших термінів «диктатура», «бонапартизм», «цезаризм» і навіть «голізм». Але подібна суб'єктивізація робить вищезгадані поняття ще більш невизначеними. Б. Мейрофф поділяє видатних американських політиків на героїв, дисидентів, аристократів і демократів [48]. Немов би герой не може бути дисидентом, або демократом, а аристократ героєм, причому, якими є ознаки елітарності і першого, і другого, абсолютно не зрозуміло.

Найбільш поширеним терміном, який претендує на комплексну оцінку так званого креативного типу лідерства, є запроваджене М. Вебером і активно вживане у сучасній політології і соціології поняття «харизма», «харизматичність». Б. Уэфлер, Дж. Канджеми, К. Дж. Ковальські розглядають декілька трактувань поняття «харизма», самі схилиючись до того, що його слід вважати «нездоровим» типом лідерства [32]. Показово, що сам М. Вебер змушений визначати запропоноване ним поняття через не менш невизначену категорію «авторитаризм»: «Харизматичний авторитет є однією з найреволюційніших сил історії, проте у чистій своїй формі він має наскрізь авторитарний, панівний характер» [9, с.167].

Системно-типологічні характеристики авторитарного лідерства

Проблему, про яку йдеться, ускладнює те, що практично всі так звані теорії управління насправді є нічим іншим, як переліком або в кращому

разі класифікацією різноманітних типів політичного лідерства в їхньому співвідношенні з різними політичними устроями, які ніколи не досягають рівня типології цих форм правління, виходячи з їхніх функціональних особливостей.

Так, Г. Щокін намагається дати визначення цілого кола понять, нерозривно пов'язаних з категорією і навіть ідеєю авторитаризму, таких, як «тоталітаризм», «диктатура», «демократія», «монархія», «цезаризм», «бонапартизм», «еліта», «вождизм», «абсолютизм», «деспотизм», «патерналізм», «трайбалізм» та ін. При цьому автор прагне системно синхронізувати політичні інституції і типи політичного управління з певними ідеологіями, соціальними ідеалами, типами культур і навіть універсальними натурфілософськими категоріями. У своїй таблиці співвідношення форм правління з іншими соціальними явищами він, слідом за П. Сорокіним, відносить так звану авторитарну демократію до перехідної форми влади одноосібного типу, що спирається на орієнтований на традицію соціальний ідеал консерватизму та ідеаціональний (духовно-вольовий) тип культури [42, с.57–82]. У характеристиках авторитаризму згаданий автор гранично непослідовний, оцінюючи його то як конструктивну форму мобілізаційного лідерства, то як наближений до тоталітаризму політичний устрій [43, с.38,58–66,139].

Одну з найбільш цікавих спроб побудувати типологію лідерства, яка б поєднувала у собі загально-філософський, політологічний, психологічний підходи, свого часу здійснив відомий філософ і соціолог А. Кожев. Він прагнув синхронізувати якості лідера з парадигмальними світоглядними категоріями, які пов'язані з іменами найвидатніших мислителів. З цією метою автор формує ідеальні наскрізні архетипи політичного лідерства: «...ми прийшли до наступного висновку. Існує чотири такі, що не можуть бути зведені один до одного, типу (людської) Влади: Батька (Причина), Владаря (Ризик), Вождя (Проекція-передбачення), Судді (Справедливість). Кожному із цих типів відповідає теорія: Батька – Схоластика; Владаря – Гегель; Вождя – Аристотель; Судді – Платон» [20, с. 46-47].

Утім, не маючи «методологічного ключа» багатопарадигмальної моделі універсальної самоорганізації, яка трансформується в самоорганізацію соціологічну, економічну і політичну [40], дослідник

довільно вичленовує базові лідерські функції, через що вимушений їх конкретизувати не на системному, а на інтуїтивно-емпіричному рівні. Прив'язка типів лідерства до тих чи інших філософських вчень, відтак, також виглядає вельми абстрактною і непереконливою.

Спробуємо з'ясувати найважливіші типологічні сенси саме одноосібного типу лідерства. Сучасний класик дослідження політичного лідерства Ж.Блондель у праці «Політичне лідерство», зазначаючи, що за подібних обставин «лідерів, які бажають або можуть бути лише менеджерами, швидко скидають як непридатних» [7, с.447]. На зміну їм з неминуче приходять людина, якій обов'язково мають бути притаманні «...такі риси, як розум, самовладання, впевненість у собі, прагнення до результату, здатність до спілкування, енергійність». Вони мають бути дуже енергійними людьми, позаяк лише в такому випадку від них можна очікувати повної віддачі у розв'язанні проблеми» [7, с. 436].

Розглядаючи соціальну адаптивність у контексті загального гомеостазису, необхідно зазначити, що потреба у таких якостях лідера-керманіча (українське слово керувати похідне від «кермувати», «тримати кермо, стерно»). Ш. де Голль, за словами Ж. Блонделя, для характеристики лідера використовував термін «guide», що дослівно якраз означає «стерничий», «керманіч». Подібний тип лідерства стає особливо актуальним у кризові періоди, коли, з одного боку, різко посилюється цейтнот, з іншого, – «зволікання смерті подібне», тобто зростає небезпека у разі затримки з втручанням у хід подій, мотивованої страхом, нерішучістю або ж невмінням професійно діяти за надзвичайних обставин, чи навіть психологічними рисами характеру (точніше безхарактерності) лідера, довести справу до загрози катастрофічного розвитку подій. Тому справжній політик, головною задачею якого є вміння постійно тримати руку на пульсі того, що відбувається, бути в їхній гушавині, не може собі дозволити розкоші надто сильної відстороненості від поточних подій, у вир яких він вимушений постійно занурюватися. Згадаймо девіз Наполеона: «головне – втратити!...».

Тут на передній план виступають воля та особлива емоційна налаштованість, пов'язана з патріотичними переконаннями. «Характер, – писав Ш. де Голль у книзі «На вістрі шпаги», – це чеснота важких часів»: «Перед лицес випробувань людина із сильним характером покладається на

саму себе. Вона намагається на військові дії накласти свій відбиток, взяти на себе відповідальність, зробити дії своєю справою» [12, с.69]. У. Черчилль завжди підкреслював, що «ціна величі – відповідальність».

Втім, незважаючи на специфіку його творчої самореалізації як *протидії* загрозам, лідер-новатор завжди характеризується особливою цільністю натури і цілісністю світогляду, пов'язаними не просто зі здатністю до максимальної активності, націленістю на постійне досягнення конкретних значимих результатів, а й з далекоглядністю, яка стає можливою завдяки аналітичному і, в цілому, творчому потенціалу. Р.Емерсон цитує слова Наполеона про те, що найбільше він цінує «моральну мужність... двох годин опівночі, тобто мужність, яка потрібна за несподіваності й яка, не дивлячись на найбільш неочікувані випадки, залишає повну свободу обговорити і наважитися. ...Будь-яка обставина, – коментує далі Р. Емерсон, – залежала від вірності його міркувань, і його розрахунки мали подібність до розрахунків небесних світил» [44, с.339].

Подібна персоналізація обумовлена і певними закономірностями управлінської діяльності, коли існування одного центру ухвалення рішень обумовлює максимальну потребу швидкого розповсюдження невикривленого управлінського сигналу. Саме в цьому сенсі видатний мислитель Ж.Боден писав, що кораблем (а саме корабель традиційно є символом держави) не можуть одночасно управляти три капітани (особливо під час шторму), а Наполеон висловлював, здавалося б, парадоксальну думку про те, що один поганий полководець під час битви краще за двох гарних.

У сучасній західній політології поняття авторитаризму пов'язане з розкриттям важливих позитивних вимірів одноособового лідерства, яке може набувати характеру одноособового *і*, навіть, *одно-особистісного* провідництва. Ось чому не можна однозначно буквально, як прояв зарозумілості або навіть «комплексу Наполеона», сприймати слова самого Наполеона «Франція – це я!», або вислів де Голля – «якщо хочу дізнатись, що потрібно Франції, я раджусь із самим собою», або його ж «Я – або хаос», які аж ніяк не можна оцінювати як формування навколо себе політичного міфу, чого не розуміє багато сучасних дослідників, які самі перебувають у полоні ліберальної міфології. Насправді відчуття своєї місії не є месіанство.

Авторитаризм, диктатура, демократія: партнери чи антитепи?

Для подолання інерції нерозуміння і відчуження, породженої неготовністю пересічного загалу відмовитись від традиційних стереотипів життя, лідер має бути *само*-достатнім, *само*-стійним, *само*-відданим справі, якій присвятив життя, і, навіть, до певної міри *само*-впевненим. Має вірити у себе і свої сили, адже він часто приречений на *само*-тність і завжди повинен бути готовий витримати удар супротивників. Ось чому завжди, вислухавши поради і пропозиції навіть людей із свого найближчого оточення, справжній лідер залишає за собою право остаточного рішення і навіть часто діє, не зважаючи на рекомендації найближчих радників. Йдеться про стан, який прекрасно передає українське словосполучення *сам-один*.

Варто зазначити, що з давніх часів уявлення про здатність лідера надихати на ефективну і конструктивну дію було пов'язане з терміном «авторитаризм». Цю думку, за словами відомого французького політолога Д. Кола, цілком слушно відстоює Ж. Дюмезіль: «Етимологія підкреслює магічно-релігійний вимір цього поняття. 23 року до н. е. Сенат вперше надає Октавіану титул Августа (*Augustus*). Він володіє з цього моменту «*auctoritas*» (авторитетом), заснованим на його владних повноваженнях і на довірі до нього з боку народу та Сенату: він користується справжнім престижем, який потрібно відрізнити від *potestas* (законної влади) На думку Ж. Дюмезіля, *augustus* у Римі – це той, хто володіє «повнотою священної сили». *Auctor*, *Augustus* і *auctoritas* як і *augur*, тобто авгур (пророк), мають релігійний сенс і походять від *augeo*, що означає «примножувати», «збільшувати». В індоіранських мовах корень *aug* означає «сила», на санскриті *ojas* означає «сила богів»...» [21, с.80].

Досліджуючи індоарійські витоки терміну «авторитаризм», Е.Бенвеніст відзначає: «У якості *auctor* в усіх сферах діяльності називається той, хто «проводить в життя», «бере на себе ініціативу», першим виявляє будь-яку активність, той, хто організує, забезпечує... Первинне значення *augeo* прояснюється за допомогою *auctor* в *auctoritas*. Будь-яке слово, проголошене владою, наперед визначає певну зміну у світі, створює дещо». Йдеться «про притаманний небагатьом дар породження та – в буквальному розумінні – сотворення буття» [4, с.330].

Цілком логічно, що з античних часів префікс „авт” (рос. «аут») – «сам» і похідний від нього «авто» – «персонально», «особисто» вживався як характеристика індивідуальних і неповторних якостей людини, яка відповідає за свої дії *персонально*. «Auctor, – підкреслює Д. Кола, – в усіх галузях – це той, хто «рухає», хто бере на себе ініціативу, хто першим здійснює будь-яку акцію, той, хто засновує, гарантує і в підсумку виступає у якості «автора». Той, хто володіє авторитетом, характеризується не так силою в енергетичному смислі цього слова, як здатністю створювати щось» [21, с.80]. Д. Кола має рацію, відзначаючи, що «харизма» є антиавторитарним поняттям в тому сенсі, що передає стан жерця як пасивного ретранслятора волі богів, а не власної здатності до дії.

Термін «авторитаризм» нерозривно пов'язаний з поняттям «auctor», яке у сучасній соціології і політології передається поняттям «актор» з наголосом на першому складі, тобто дослівно – «дієвець». Авторитар – це у повному сенсі саме видатний діяч, тобто особистість з відвертою вольовою домінантою, здатністю до вчинку, якої сьогодні позбавлені навіть еліти розвинених країн. Саме у сенсі «мобільність», «акт-ивність», «вольіння» вживав поняття «ас» автор фундаментальної «Структури соціологічної дії» Т. Парсонс.

Викликає подив, що практично всі дослідники психоаналітичного трактування авторитаризму, посилаючись на А. Харент, як на одного з найбільших знавців феномену тоталітарної свідомості, залишають поза увагою, що у своїй програмній праці «Джерела тоталітаризму» вона відверто полемізує зі згаданими представниками концепції авторитарної особистості, зазначаючи, що «авторитарний режим з точки зору ставлення до свободи є протилежним тоталітарному. Він створює ієрархічно корпоративну структуру суспільства, обумовлену завданнями його мобілізації... Річ, насправді, полягає в тому, що немає ієрархії без авторитету, і що, незважаючи на численні непорозуміння щодо так званої «авторитарної особистості», принцип авторитету в усіх важливих відношеннях діаметрально протилежний принципіві тоталітарного панування» [2, с.455].

Невипадково, що той же Д. Кола на основі проведеного аналізу робить принциповий висновок про те, що необхідно не просто розрізняти, а й протиставляти політичні реалії, які визначаються поняттями

«авторитаризм» і «тоталітаризм», зазначаючи, що у випадку з авторитаризмом йдеться про певний політичний режим, а тоталітаризм – це особливий суспільний лад, що характеризується саме тотальним придушенням свободи й ініціативи людини [21, с. 80].

«Авторитаризм» – це і *авторитет*, що його має справжній лідер як у себе в країні, так і далеко за її межами, і *авторство* (тобто *неанонімність*, *відкритість* його намірів і дій як справжнього глави держави, яке неодмінно має бути зафіксоване у персонально оприлюдненій програмі дій), і *автономність* від чужорідних впливів, здатність до самостійного прийняття і реалізації доленосних для держави рішень, і, нарешті, готовність взяти на себе всю повноту відповідальності за власні дії або бездіяльність. А головне – це *автентичність*, тобто справжність, непідробленість, не імітація лідерських якостей. Отже, термін «авторитаризм» акумулює в собі важливі позитивні смисли, нерозривно пов'язані з визначенням мобілізаційно-кризового (точніше – антикризового) конструктивного лідерства не тільки у політичній, а й в інших сферах людської діяльності.

Навіть у випадку формально неконституційних дій лідера певної політичної сили некоректно відразу вести мову про перехід від авторитаризму до тоталітаризму. У випадках, коли дії глави держави виходять за межі правового поля, нерідко йдеться зовсім не про тоталітаризм, а про *диктатуру* – форму правління, яка ще до середини минулого століття оцінювалася позитивно як проміжна інституціональна ланка між *демократією* і *не демократією*. «...Верховне зібрання у великих державах у хвилину великих небезпек та смут потребує *custodes libertatis*, тобто диктаторів чи хранителів влади. Останні є, власне кажучи, тимчасовими монархами, оскільки верховне зібрання передає тимчасово їм всю повноту своєї влади...» [21, с.149].

Отже, *навіть не-демократія, якою є диктатура, ще не є антидемократією*. Надзвичайний стан у режимі диктатури часто здійснюється за законами військового часу, але навіть цей стан не означає повного беззаконня. І Ф. Франко, і А. Піночет, і Де Голль, прийшовши до влади фактично за повної відсутності правового поля, негайно починали створення нових правових підстав функціонування влади. Не забуваймо, що навіть у Стародавньому Римі диктатор – це саме одноосібний

правитель, який на дуже обмежений термін (півроку) отримує лише *тимчасові надзвичайні повноваження*. Справді, чи можна з антисоціальною люмпенською стихією або мафіозними кланами вести боротьбу лише демократичними методами, а брутальній силі протистояти несиловими методами?

За послідовного і неухильного дотримання букви закону складається парадоксальна ситуація, за якої «недоторканість конституції означає... тільки те, що кожна деталь конституційного законодавства може стати для диктатора нездоланною перешкодою у виконанні його завдання. Тим самим сенс і цілі диктатури – захист і забезпечення дії конституції в цілому – викривлюється до протилежності. Кожне окреме визначення конституційного закону стає важливіше самої конституції» [39, с. 9]. У фундаментальній праці «Диктатура» К. Шмідт доводить, що йдеться саме про той випадок та ситуацію, коли сила влади і влада сили повинні стати синонімами, а законний авторитар, що користується всенародним авторитетом і підтримкою, повинен не допустити появи у вищих ешелонах влади і бізнесу «авторитетів» «у законі». Як слушно зазначає відомий французький політолог П. Розанвалон, навіть нічний сторож повинен бути здатним затримати крадія добра, яке він стереже. Ось чому, виходячи із сутності інституту президента, всенародне обрання надає тільки президентові найвищу легітимність законодавчої і політичної ініціативи у вирішенні питань, неврегульованих чинним законодавством, включаючи право користуватися так званими невід'ємними правами (ідея невід'ємних прав як верховної юрисдикції бере свої витoki в концепції Т. Гоббса) на екстраординарні дії. Адже президент – «той, хто перебуває попереду», на передньому краї і водночас очолює рух уперед.

Відомі американські автори К. Джанді, Д. Беррі, Д. Голдман, В. Хула у книзі «Мобілізуєчий виклик демократії. Процес державного управління в США» («The challenge of democracy», у російському перекладі – «Трудним путем демократии»), зазначаючи, що однією з найважливіших функцій президента є «управління кризовою ситуацією», підкреслюють: «Час від часу президент стикається з ситуацією, коли конфлікт неминучий, або коли великий конфлікт загрожує вилитися у велику війну. Саме в цей момент застосовуються так звані невід'ємні права президента: заяви про невід'ємні права часто виникають у критичні моменти історії нації. За

часів громадянської війни, наприклад, А. Лінкольн видав цілу низку указів, які виходили за загальноприйняті межі президентської влади... Його логіка була простою: чи можна втратити націю і при цьому зберегти конституцію?... Згодом Конгрес і Верховний Суд схвалили дії Лінкольна. Це схвалення надало додаткову законність теорії невід'ємних прав, яка з часом змінила інститут президентства» [15, с.389]. Диктатура, яка у стародавньому Римі вводилася законним шляхом на певний визначений час, це – ні що інше, як аналог сучасного надзвичайного стану (Ф. Рузвельт у процесі реалізації свого «Нового курсу» 39 разів оголошував надзвичайний стан).

Невипадково М. Вебер наголошував на тому, що «...звертання до насильства та засобів примусу... притаманне будь-якому політичному об'єднанню... «Держава» якраз і є тим об'єднанням, яке володіє монополією на легітимне насильство, – інакше визначити її не можна» [9, с.449].

Витоки цього визначення містяться у формулі Т. Гоббса, заснованій на тотожності сенсу слів «влада» і «сила», або «могутність»: «...Power simply is no more, but the excess of the power of one above that of another» [49]. Перекласти цей вислів можна і як «влада є силою», і як «сила є владою», причому, обидва трактування цієї фрази у контексті розуміння феномену авторитарної влади матимуть важливі смислові відтінки. Мова тут йде не про культ сили, а про гарантії від насильства, здатність влади у разі потреби гарантувати невідворотність покарання за будь-який державний злочин.

Для здійснення ефективної диктатури, за функціонування влади режиму надзвичайного стану, режим одноосібного авторитарного лідерства є обов'язковою умовою. Без розуміння цього важливого положення порядку не тільки України, а й Росії сьогодні неможливий. Як справедливо зазначає В. Пастухов, «політична система сучасної Росії – це «тоталітаризм навпаки». Тоталітаризм – це сваволя, зведена у закон. «Тоталітаризм навпаки» – це сваволя під прикриттям закону. У тоталітарній державі, на відміну від авторитарної, влада не домінує над суспільством, а повністю поглинає його (в тому числі за рахунок ідеологічного контролю)» [26, с. 18]. Нарешті і сучасні дослідники, здається, починають усвідомлювати, що справжній «авторитарний режим

був би сьогодні для Росії подарунком» [26, с. 15]. Більше того, і для Росії, і України була б подарунком *і справжня диктатура в тому сенсі, в якому ми не просто протиставляємо її тиранії, а їй розкладаємо як найефективніший засіб боротьби з нею*. Насилля і сваволі, як показує перебіг подій в Україні, можна зупинити тільки силою!

Про цей сенс свого часу блискуче написав В.Гегель, який одним з перших спростував уявлення про макіавеллізм як брутальну тиранію, показавши, що диктатура у повному сенсі цього поняття – порятунок від тиранії: «Навіть мета Макіавелі – підняти Італію до рівня держави – сліпо відкидається тими, хто бачить в творінні Макіавелі лише заклик до тиранії... Між тим тут не може бути й мови про вибір засобів, гангренозні члени не можна лікувати лавандовою водою. Стан, за якого отрута, вбивство з-за кутка стали звичайною зброєю, не може усунутий м'якими мірама протидії. Життя на межі тління може бути перетворене лише насильницькими засобами». Диктатура як політичний інститут нерозривно пов'язана з авторитаризмом як політичним режимом: «Навряд чи буде зайвим вказати у декількох словах на те, чого зазвичай не помічають, читаючи Макіавелі; ми маємо на увазі ті воістину ідеальні якості, якими він наділяє видатного князя.» [10, с. 152].

Відомий російський мислитель і політолог І. Ільїн, який написав знакову працю з красномовною назвою «Супротив злу насильством», опозиційну до толстовської християнської тези про не супротив злу насильством, у статті «Про державну форму», перераховуючи різноманітні фактори, які повинні бути враховані при побудові особливої національної моделі влади, підкреслює: «...лише національна, патріотична, зовсім не тоталітарна, але авторитарна – така, що виховує і відроджує, – диктатура» [18, с.48].

За певних обставин авторитаризм не тільки не є недемократичною формою влади, а, якщо виходити з того, що демократія – це влада, яка захищає інтереси більшості, виступає як вища форма народовладдя! Ось чому з політологічної точки зору невірною є типологія авторитарних режимів, згідно з якою диктатура виступає як «зіпсована» форма передтиранічного типу. Ось один із взірців такого хибного підходу: «Як можна врахувати різноманітність авторитарних режимів? Принципи легітимності в них однакові, ступінь сваволі, ступінь насильства мінливі,

цілі різноманітні за своєю природою. Ці режими дуже різною мірою зіпсовані. Приблизно можна виділити три форми авторитарного правління: деспотизм, диктатура і (крайній варіант) революційна тиранія» [5, с.188].

Нерозуміння принципової різниці між авторитаризмом, диктатурою і тиранією призводить до серйозних методологічних помилок, коли на одну дошку ставляться авторитарні лідери і тирані, і тим самим фактично викривлюється елітарний вимір сучасної демократії в її персоналізованому прояві. А це, своєю чергою, гальмує усвідомлення особливостей антикризової мобілізаційної моделі влади, що для України може обернутись остаточною катастрофою.

Класичним прикладом подібного хибно зрозумілого демократизму є праця Дж. Шарпа «Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи» [38]. Автор намагається навіть ситуацію збройного повстання проти тиранічної влади звести до актів громадянської непокори, яка, до того ж, трактується у формі системи перемовин, узгоджень, поступової демократизації деспотії. Хоча громадянська непокора в гандистському розумінні пов'язана з особливим типом національно-визвольної боротьби, в якому переважає психологічний примус, але не виключається застосування і прямого насильства у формі збройного руху опору.

Відомий американський політолог Р. Даль, який висунув концепцію тотального самоврядування під назвою поліархії, неправомірно ототожнює авторитаризм і з тиранією, і з деспотизмом, підкреслюючи, що головне завдання демократії, «як уникнути авторитарного правління залишається в політиці одним з самих фундаментальних» [14, с.49]. На цій же підставі відомий дослідник Б. Ендрейн, на наш погляд, абсолютно безпідставно протиставляє, з одного боку, авторитарно-бюрократичні типи лідерства, а з іншого, – типи мобілізаційно-елітистські [45, с.43-231]. Взагалі необхідно підкреслити, що авторитаризм – це не форма державного правління, а політичний режим. Наприклад, військовий міністр Буланже, канцлер Бісмарк за німецької монархії, або Черчилль за Британської були саме авторитарними лідерами (яких, між іншим, постійно звинувачували в узурпації влади і диктаторських замашках).

Відомий дослідник психології влади С. Московічі у перших рядках «Вступу» до фундаментальної монографії «Вік натовпів» зазначає:

«Соціальні потрясіння, які по черзі сколихнули майже всі країни світу, відкрили дорогу режимам, на чолі яких стали вожді з числа авторитетів. Який-небудь Мао, Сталін, Муссоліні, Тіто, Неру або Кастро... здійснюють абсолютне панування над своїм народом... Без сумніву, чи не все одно, жити під владою якого-небудь Муссоліні або Гітлера, Тіто або Сталіна, Кастро або Піночета, або ж прямувати за Ганді або Мао» [25, с. 24–25]. Тут впадає в око те, що автор фактично не проводить різниці між тиранами і видатними політичними лідерами, в тому числі, автором концепції політичного ненасильства М. Ганді.

Із цих методологічних положень психології влади, здавалося б, логічно випливає теза про те, що сам інститут президентства в сучасній західній демократії – це свого роду релікт, пережиток абсолютизму добуржуазної доби, який не сприяє, а навпаки, гальмує процес модернізації країн, що прагнуть не тільки формально, а й реально подолати колоніальний алгоритм свого існування, що і проголошує С. Хантінгтон: «Президентство – це, по суті, єдиний приклад конституційної монархії, який зберігся в сучасному світі, а колись був розповсюджений по всій середньовічній Європі. Пізніше в XVIII і XIX ст. з'явилася нова так звана конституційна монархія, в якій «почесний» монарх царював, а не правив. Американський інститут президентства являє собою більш архаїчний тип конституційної монархії. За функціями і владою американські президенти – це королі тюдорівського типу. За своєю інституціональною роллю, як і за особистими характеристиками, Ліндон Джонсон набагато більше нагадує Єлизавету I, аніж Єлизавету II. Британія зберегла форму старої «монархії», тоді як Америка зберегла її зміст. Зараз Америка все ще має короля, тоді як Британія – лише Корону» [36, с.127–128].

Не вдаючись в історичну місію створення модерної британської держави, яку виконувала авторитарний монарх, – Єлизавета I, президенталізм – не що інше, як прихований деспотизм середньовічного взірця.

Колегіальна демократія як форма тиранії

Режим антидемократичного і антинародного у повному сенсі цього слова існування, починаючи з часів Античності і до сьогодні, багато

фахівців цілком справедливо пов'язує з терміном *тиранія*, *граничною формою прояву якої саме і є тоталітаризм*. Ідея невід'ємних прав як верховної юрисдикції бере свої витoki в концепції Т. Гоббса. Не випадково терміном «тиранія» він визначає владу, яка спирається на право безпосереднього насилля, а не на право ефективного управління державою [11, с. 539]. Ось чому не тільки ідеолог елітарності Платон, якому належать геніальні думки щодо природи авторитарного лідерства, а й прибічник демократії Аристотель в «Політиці» дає блискучу комплексну характеристику тиранії як особливого компрадорсько-мародерського режиму [3, с. 552].

Аристотель протиставляє тиранії царство як форму по суті *демократичної одноосібної влади*: «Царська влада, з одного боку, обумовлюється добровільним визнанням її, з іншого – є верховною інстанцією з найважливіших справ. А зараз багато рівних, і ніхто із них не видається настільки, щоб відповідати величчю подібної влади. Тому люди добровільно такої влади не витримують; якщо ж кому-небудь вдасться захопити владу шляхом обману або насилля, то це вже вважається тиранією» [3, с. 558].

Звичайно, можуть заперечити, що особа, яка отримує величезні «невід'ємні права», може легко «зарватись», втратити почуття реальності і стати тираном. Адже, за Гегелем, пізнати межу чогось – значить її перейти. Така вкрай складна проблема справді існує. Не випадково саме поняття «тиранія» в сучасній політології залишається дискусійним [41]. Не будемо забувати, що парламентська демократія не просто неефективна у кризових станах [40]. Вона може бути не менш, якщо не більш, тиранічна за одноосібне правління, коли «декілька видів правління змагаються між собою в абсурдності свого устрою та гнобленні, якого вони примушують своїх підданих. Яких би форм вони не набували, зрештою всі вони виявляються деспотизмом і «дуже скоро перетворюються – і за зовнішністю, і за наслідками – в жорстокий та ганебний різновид тиранії» [6, с. 30].

В європейській історії Нового часу, попри сучасні ліберальні забобони, вже починаючи з перших італійських республік, виникають саме такі плутократично-кланові форми квазідемократичного правління парламентського типу італійської Республіки дожів. Провітали

плутократичні режими і за стюартівського та бурбонівського абсолютизмів реставраційного типу (включаючи французьку Директорію), в яких відверто домінував спекулятивний капітал; французьких республік з їх виразним плутократично-олігархічним забарвленням (перша, що виникла за становлення Франції як «країни рантьє», отримала вельми символічну стосовно наших сьгоднішніх реалій назву – «республіка двохсот сімей»).

Це ж стосується і російської Думи часів Першої світової війни, і української Директорії, правління яких врешті-решт завершилося через його неефективність приходом до влади більшовизму, і реакційних іспанських монархій, які вже у XX ст. породили в Іспанії кризу, яка закінчилася громадянською війною і політичним режимом генерала Франко. Веймарська республіка, яка була президентською за формою і олігархічною, антиавторитарною за змістом, також не спромоглася подолати гостру кризу, створивши передумови для конституційного приходу до влади Гітлера, а діяльність згаданої вище Третьої республіки, яку точніше було б прямо назвати плутократичною, привела Францію до національної катастрофи – поразки від німецького нацизму. Долаючи повний розклад парламентського безладдя (яке продовжувалось в Італії і після Другої світової війни), законним шляхом прийшов до влади Б. Муссоліні. Нарешті, діяльність Четвертої республіки, еліта якої, знов-таки не змогла запобігти загальнонаціональній кризі кінця п'ятдесятих років, закінчилася обранням генерала Де Голля, який встановив П'яту президентську республіку.

Саме панування олігархічного капіталу, яке відбувалося у постійній непримиренній боротьбі зі справжнім національним президентом-авторитаром Т. Рузвельтом, призвело спочатку до Великої економічної депресії в США, а згодом до світової економічної кризи, яка стала каталізатором Другої світової війни. Долав цю кризу за допомогою «Нового курсу» політичний лідер мобілізаційного типу – Ф. Рузвельт.

Щоразу свої країни рятували саме авторитарні лідери, яким здебільшого доводилося діяти у режимі надзвичайного стану. Часто-густо ці видатні особистості ставали ініціаторами формування новітніх держав модерного типу. Серед найбільш видатних з них можна згадати О. Кромвеля, Фрідріха II, Наполеона, О. Бісмарка, Ф. Рузвельта,

У. Черчілля, Ф. Франко, К. Аденауера, Ш. де Голля і ряд інших політиків Новітнього часу.

Так звані економічні дива у ХХ ст. пов'язані із стрибководібним розвитком економіки у процесі переходу до постіндустріального суспільства, а також з мобілізуючим ефектом авторитарної влади не тільки в країнах з недорозвинутою ринковою економікою, відсутністю традицій протестантської етики та вкорінених інститутів демократії і громадянського суспільства, таких як Малайзія, Сінгапур, Гонконг, Південна Корея, Китай, а й в Японії з її багатовіковою традицією західної модернізації, Німеччині за Л. Ерхарда, К. Аденауера, Франції за де Голля, Іспанії за Ф. Франко.

Деякі автори говорять про панування на етапі економічного прориву не авторитаризму, а безпосередньо диктатури. Зокрема, в главі «Азіатська модель розвитку» ґрунтовної монографії «Світова зовнішня заборгованість. Теорія і практика врегулювання» Л. Федякіна зазначає: «Дослідники стратегії наздоганяючого розвитку за моделлю «гусей, що летять», багаторазово підкреслювали важливість політичної волі, жорсткої централізації влади диктаторського типу та високопрофесійної бюрократії у здійсненні економічних реформ. У Південній Кореї військовий режим був встановлений 1961 р. і проіснував до 1987 р. На Тайвані з моменту отримання незалежності 1949 р. і до 1989 р. існувала однопартійна система, у Сінгапурі з 1959-го до 1990-го р. правляче керівництво в особі незмінного лідера партії не змінювало курсу, у Таїланді та Індонезії політична влада знаходилася в руках диктатури, в КНР фактично править одна партія. Як відомо, в Японії, до речі, як і в ФРН, реформи здійснювались у умовах окупаційного режиму» [33, с.42].

У цьому плані показово, що, проголошуючи націоналізм головним ворогом сучасної ліберальної демократії, яка начебто повинна запанувати у світі, і фактично отожднюючи його з фундаменталізмом «ранній» Ф. Фукуяма у статті «Кінець історії», яка стала маніфестом неоконсерватизму (сама ця назва має реакційний присмак, бо містить у собі натяк на те, що час надзусиль назавжди відходить у минуле), вважає останнім націоналістично-реакційним, але «пом'якшеним» авторитаризм де Голля. Завершує своє дослідження він виразною картиною панування посередності: «Кінець історії сумний. Боротьба за визнання, готовність

ризикувати життям заради чисто абстрактної цілі, ідеологічна боротьба, що потребує відваги, уяви й ідеалізму, – замість всього цього – економічний розрахунок, нескінченні технічні проблеми, підкування про екологію і задоволення найвибагливіших запитів споживача. В постісторичний період немає ані мистецтва, ані філософії, є лише музей людської історії, що ретельно зберігається» [35, с.148].

Усі вищезгадані цивілізаційні процеси не могли не вплинути на розуміння проблеми політичного авторитаризму в сучасну епоху, не привести до концептуальних коливань фахівців у цьому питанні. Зокрема, Ф. Фукуяма вимушений визнати, що можливості демократії розв'язувати проблеми, які виникають у суспільстві, далеко не безмежні. Більше того, вона програє в своїй здатності до проведення ефективного модернізаційного курсу, фактично даючи за цієї ситуації право життя і зелене світло новому типу модерного авторитаризму: «...якщо метою країни є, перш за все, економічне зростання, то по-справжньому буде не ліберальна демократія і не соціалізм ленінського або демократичного штибу, а поєднання ліберальної економіки і авторитарної політики, яку деякі коментатори назвали «бюрократично-авторитарною державою», а ми можемо назвати «ринково орієнтованим авторитаризмом» [34, с.198–199]. Не випадково і те, що однією з останніх є праця Ф. Фукуями із вельми символічною назвою «Сильна держава».

Тобто фактично навіть ультраліберальні автори під тиском історичних реалій припускають можливість ефективних ліберальних авторитарних режимів. Але за подібного підходу авторитарна система виявляється водночас демократичною й антидемократичною, а типологічні критерії стираються остаточно. Наприклад, Р.Лайкерт запропонував поділ на експлуататорські авторитарні і на доброзичливі авторитарні режими [22, с.660–662].

Інституційне забезпечення авторитарного лідерства

Новоцінна демократія – це далеко не тільки інститути і процедури. Це передовсім здатність влади реалізовувати інтереси переважної найбільш соціально активної частини суспільства і нейтралізувати маргінальні і ворожі елементи. Цікаво, що С. Хантінгтон фактично вторить К. Шмідту, визнаючи, що парламентаризм з його культом

легальності цілком може бути, спрямований не на модернізацію, а на регламентацію і збереження існуючого «статусу кво», що притаманно, в тому числі, стагнаційному типу капіталізму. Більше того, він оцінює такий парламентський олігархізм як антипод ефективній президентській владі саме деголлівського типу в моральних категоріях: «Функція уряду – правити. Адже слабкий уряд, який не має авторитету, не в змозі виконувати свою функцію і аморальний в тому ж сенсі, що і продажний суддя, солдат-боягуз, або вчитель-невіглас. Моральні засади політичних інститутів мають витоки у потребах людей у складних суспільствах» [36, с.46].

Справжня легітимність вимагає від політичного діяча максимального прояву ініціативи, креативності, а, значить, і неповторності власної індивідуальності, без якої він просто не зможе досягти значущих результатів у державотворенні. Тому не випадково, що в процесі реальних реформ Т. Рузвельт, Ф. Рузвельт, У. Черчіль, і Ш. де Голль виходили за межі своїх офіційних повноважень, запроваджуючи елементи прецедентного права (наприклад, трактування Ш. де Голлем положення про референдум як права глави держави на його оголошення або запровадження Ф. Рузвельтом протягом шести років «Нового курсу» надзвичайного стану тридцять дев'ять разів [30, с.135]).

За граничної невизначеності і складності ситуації, що завжди притаманна кризовому стану, політична діяльність ніколи не може бути до кінця регламентована законодавчо. Справжній глава держави неминуче повинен апелювати до совісті громадян, переконаності, сумління, почуття обов'язку і навіть відчуття власної правоти.

Навіть офіційно *легалізовані* через виборчу процедуру політики можуть проявляти (і дуже часто проявляють) нездатність виконувати офіційно покладені на них обов'язки, демонструють «невідповідність займаній посаді» навіть не через власну несумлінність або, тим більше, прагнення лише імітувати виконання покладених на них посадою обов'язків, а через нездатність проявити належну ініціативу та креативність, внаслідок чого відбувається відхилення реально існуючого політичного режиму від офіційної форми політичного правління тепер уже в негативний бік, що проявляється насамперед у нездатності існуючої

політичної системи ефективно розв'язувати проблеми, які перед нею постають.

Показово, що за обставин, які вимагають від лідера конструктивного перевищення службових повноважень *в інтересах* справи, його недостатня рішучість, пасивність, зацикленість на процедурі і букві закону коштом його духу, знов-таки, оцінюються передусім у морально забарвлених категоріях. В такому випадку говорять про злочинно-аморальну бездіяльність, безініціативність, зволікання, врешті-решт політичний злочин, який завжди важко кваліфікувати з позицій чисто юридичних (звідсіля виключна складність проблеми розроблення ефективної процедури імпичменту, який має базуватись на принципі плебісцитарності [40, с. 324–328]). Саме така здатність, взявши ініціативу на себе, тимчасово зменшивши права і свободи заради головного виміру свободи – захисту життя, і пов'язана з поняттям авторитаризму.

Варто наголосити на тому, що *саме моральна легітимація влади, заснована на внутрішній готовності всіма силами підтримувати запропонований нею курс, антикризову програму дій, гранично актуалізується у важкі кризові часи*. І в цьому плані витіснення в межах неолібералізму з політики так званих ірраціональних, тобто, по суті, емоційно-вольових ціннісних мотивацій, намагання зняти проблему співвідношення права і моралі, політики і моралі шляхом граничної інструменталізації всіх механізмів влади, в принципі викривлює суть демократії як народовладдя, тобто влади, яка не тільки «наймається» для тимчасового виконання певних повноважень, а служить народу і спирається на нього у своїй діяльності.

Це саме той випадок, коли *принципово неможливе зведення посадових осіб, речників, функціонерів, виконуючих обов'язки, одним словом веберівських раціональних бюрократів до особистостей, лідерів, провідників авторитарів* в антиліберальному значенні останнього поняття. А тому на етапі складних модернізаційних перетворень має панувати принцип: «не людина для посади, а посада для Людини». За такої ситуації Закон вже виступає не тільки як припис, норма, положення, директива, а як внутрішнє покликання; не зовнішній, а внутрішній обов'язок (за І. Кантом моральний імператив у собі).

Закономірно, що уже принаймні більш як десять років неоліберальна концепція правової держави, в основу якої покладено принципи формальної, або процедурної демократії з його переважно кількісним критерієм рівня демократії – права обирати і бути обраним, гарантованої рівності прав і свобод, нарешті, рівності стартових можливостей у досягненні життєвого успіху – переживає гостру кризу. Адже з позицій природного права іншим не менш важливим виміром соціального буття є якісна нерівність між тими, кому *гарантуються* права і свободи і тими, хто, нерідко з ризиком для життя, *готовий їх гарантувати*, між правом обирати і правом на вибір справді найбільш гідних тощо.

Навіть найвища легальність, здобута під час всенародних виборів з необхідністю передбачає неминучу формалізацію – «узаконення» – повноважень, яке, так чи інакше, підводить особистість видатного політика, потреба в яких насправді буде залишатись допоки існуватиме людство, під спільний знаменник посадових або службових обов'язків. Не випадково найбільш послідовна президентська модель демократії передбачає досягнення найвищої легальності Глави держави за рахунок його всенародного обрання. І в цьому плані дуже показово, що радянська традиція пов'язана з негативним ставленням до президентської форми правління: «За радянського періоду президентура вважалась атрибутом «буржуазної держави» і тому зазвичай трактувалась негативно» [37, с.332].

Тому виникає питання, чи можливо інституціоналізувати у певних формальних процедурах ціннісно-моральний вимір влади і навіть її авторитарний компонент, збалансувати рівень повноважень та контроль за їх перевищенням відповідальністю «офіційної» посадової особи. Адже у протилежному випадку реальною стає небезпека перетворення диктатури в безконтрольну тиранію. Так, але такі політичні технології та інститути будуються саме на усвідомленні нетотожності ліберального трактування демократії, виборності та підпорядкованості влади як *справжнього народовладдя, яке забезпечується здатністю цієї влади реально захищати загальнонаціональні інтереси*.

Особливо важливо, щоб існувала симетрія між повноваженнями Глави держави і ретельно розробленими процедурами його відповідальності. «Але президентське правління необхідно поставити на його власні демократичні засади. ...Необхідно попіклуватися про те, щоб

рейхс-президент за кожної спроби зазіхнути на закони або перейти до самовладного управління завжди бачив перед очима «шибеніцю і мотузку» [8, с.400], – зазначав М. Вебер. У зв'язку з цим існуючі механізми блокування повноважень через розділеної систему «співіснування», внаслідок якої Президент не має своєї більшості у парламентській коаліції, а за чинною французькою Конституцією і підпорядкованого йому прем'єр-міністра, є не тільки неефективною, а й небезпечною в кризові періоди в силу зниження де-факто можливостей глави держави впливати на процес управління державою.

Виходячи із загальної логіки функціонування повноцінного інституту президенталізму, було б доцільно запровадити процедуру, згідно з якою у разі висловлення вотуму недовіри прем'єр-міністру Президент зобов'язаний, замінивши декількох міністрів із попереднього кабінету, *персонально очолити уряд*. І це цілком логічно, адже саме винесення вотуму недовіри вже свідчить про наростання негативних тенденцій в країні і втрату виконавчою владою управлінської ефективності, а, значить, проблема стабілізації ситуації вже стає не тактичним, а стратегічним завданням, тобто виходить за межі компетенції прем'єр-міністра. Зрозуміло і те, що у разі нездатності і надалі ефективно керувати країною, глава держави самим актом перебирання на себе повноважень глави уряду підставляє вже себе під пряму загрозу дострокового припинення повноважень шляхом оголошення йому імпичменту.

Крім того, законодавчий орган повинен отримати право заблокувати здійснення процедури оголошення надзвичайного стану, якщо проголосує проти його введення трьома чвертями складу нижньої і двома третинами складу верхньої палати.

Згідно з основним принципом тимчасового отримання мандату на суверенітет на всенародному референдумі, оголошеному з ініціативи Сенату, через висловлення народної недовіри може бути оголошений імпичмент Президенту, підставою для якого є політична відповідальність, тобто нездатність або небажання з боку глави держави виконувати свій конституційний обов'язок – відстоювати національні інтереси держави (з можливим наступним настанням кримінальної відповідальності після відсторонення від влади). Про необхідність саме політичної відповідальності Президента, яка передбачена уточненим положенням про

імплімент чинної французької конституції писав ще А.Гамільтон у знаменитому «Федералісті».

Нарешті, найбільш радикальні форми боротьби з проявами антинародної тиранії також логічно випливають з самого поняття народного суверенітету, вищим носієм якого є народ. Цей органічний зв'язок між суверенністю особи і держави зафіксовано і в статті 5 чинної Конституції України: «Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Згідно з цим основним принципом демократії, громадяни отримують право розірвати власну соціальну угоду з владою, яка втратила кредит їхньої довіри, в тому числі і шляхом застосування різноманітних форм громадянської непокори аж до організованого опору її злочинним діям.

Уже Дідро та Д'Аламбер у своїй «Енциклопедії» осмислюють якісно новий щодо будь-яких форм деспотії суспільний лад, у статті з назвою «Тиранія» зазначається: «...народи не зобов'язані чекати, поки самодержавці повністю викують кайдани тиранії і зроблять неможливим будь-який опір. Народ може виступити з розгорнутими прапорами проти злочинів тиранії» [19, с.195].

Ось як звучить це положення у Декларації незалежності США, першому державному акті сучасної західної демократії: «...Коли довгий ряд зловживань і насильств, незмінно ставлячи все ту ж мету, виявляє намір підкорити людей абсолютному деспотизмові, то їхнє право, їхній обов'язок скинути такий уряд і встановити нових стражів для своєї майбутньої безпеки» [16, с.56]. Пізніше вже у знаменитій «Декларації прав людини і громадянина», тій самій, де у статті 3 зазначалося, що «джерело всієї верховної влади є в нації», серед основних і невід'ємних прав людини визначалися «свобода, власність, безпека і опір гнобленню».

Отже, за тим же принципом, за яким народ у якості носія Верховної влади і суверенітету, тобто маючи право зміни навіть Основного Закону, надає Главі держави невід'ємні права захисту власного суверенітету, також виходячи за межі конституційного поля і робить його сувереном, повноправним володарем всієї повноти влади, саме народ залишає за собою право у разі появи небезпеки зловживання президентом своїми повноваженнями відібрати у нього суверенітет, розірвати суспільну угоду силою, що передбачає як різноманітні форми громадянської непокори, такі

як страйк і навіть збройне повстання. Йдеться про ситуації виникнення тиранії, яка складає загрозу для життя не тільки у формі прямого терору, а й гуманітарної катастрофи, викликаної діями влади.

Сутність інституту президенталізму мають складати симетрично розташовані механізми плєбісцитарності, які надають главі державі можливість зберігати обрану стратегію розвитку і водночас блокують спроби узурпації влади: право глави держави оголошувати референдум з приводу важливих законів, в тому числі законопроектів, заблокованих парламентом (як це передбачає чинна французька Конституція); право президента підтверджувати свої повноваження на референдумі; право народу через референдум винести вотум недовіри главі держави (імпічмент); нарешті, право через референдум ініціювати зміни до Основного Закону, а у разі потреби захищати його силовими засобами.

Отже, метою дослідження було спростування ліберально-консервативних забобонів стосовно феномену авторитаризму як однієї з найважливіших складових сучасної демократії і механізмів конституційного забезпечення функціонування режиму антикризового мобілізаційного типу. Більше того, побудова моделі президенталізму, максимально адекватної авторитарному типу лідерства є вкрай актуальною не тільки для України, що вже фактично перебуває у стані чергової Руїни, а й для розвинених країн Заходу і Сходу, перед якими все реальніше є загроза входження в стан колапсу, обумовленого економічною, екологічною, демографічною, управлінською кризою.

Використані джерела та література:

1. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор / Г. Алмонд, Б. Пауелл, К. Стром, Р. Далтон. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
2. Арндт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арндт. – К. : Дух і літера, 2002. – 362 с.
3. Аристотель. Сочинения в 4-х томах. Т. 4 / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
4. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. Т. II / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.
5. Бенетон Ф. Введение в политическую науку / Ф. Бенетон. – М. : Издательство «Весь Мир», 2002. – С. 3–67.
6. Бёрк Э. Правление, политика и общество / Э. Бёрк. – М. : «КАНОН-прес-Ц», 2001. – 480с.
7. Блондель Ж. Политическое лидерство / Ж. Блондель // Психология и психоанализ власти. – Самара, 1999. – Т.1. – С. 395–470.
8. Вебер М. Политические работы (1895–1919) / М. Вебер. – М. : Праксис, 2003. – 424 с.
9. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К. : Основи, 1998. – 534 с.

10. Гегель Г.-В.-Ф. Политические произведения / Г. В. Ф. Гегель. – М. : «Наука», 1978. – 438 с.
11. Гоббс Т. Сочинения в двух томах / Т. Гоббс. – М. : «Мысль», 1991. – Т.2, – 732 с.
12. Гольш Ш. де. На острие шпаги / Ш. де Голь. – М. : Издательство «Европа», 2006. – 227 с.
13. Григонис Э. Конституционное право зарубежных стран / Э. Григонис, В. Григонис. – С-Пб. : Питер, 2002. – 414 с
14. Даль Р. О демократии / Р. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
15. Джанда К. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / К. Джанда, Д.М. Бери, Д. Голдман, К.В. Хула. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2006. – 655 с.
16. Джеферсон Т. Декларация независимости / Т. Джеферсон // Невичерпність демократії. – К. : «Український письменник», 1994. – С. 56–60.
17. Энциклопедія політичної думки. – К. : Дух і Літера, 2000. – 472с.
18. Ильин И.А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России. Статьи 1948–1950 годов в 2-х т. Т.2 / И.А. Ильин. – М. : МП «Рарог», 1992. – 272 с.
19. История в энциклопедии Дидро и Д'Аламбер. – Ленинград : «Наука», 1978. – 312 с.
20. Кожев А. Понятие власти / А.Кожев. – М. : Праксис 2006. – 182 с.
21. Кола Д. Политическая социология / Д. Кола. – М. : Издательство «Весь мир», «ИНФРА-М», 2001. – XXII, 406 с.
22. Маршев В. История управленческой мысли / В. Маршев. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 731 с.
23. Мигранян А. Россия в поисках идентичности (1985-1995) / А. Мигранян. – М. : «Международные отношения», 1997. – 416 с.
24. Мишин. А. Конституционное право зарубежных стран / А. Мишин. – М. : Белые альвы, 1998. – 447 с.
25. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи. – М. : «Центр психологии и психотерапии», 1996. – 478 с.
26. Пастухов В.Б. Просвещенный авторитаризм и независимость суда (возрождение консервативной утопии) / В.Б. Пастухов // Общественные науки и современность. – 2010. – №2. – С. 14–32.
27. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні. – К. : «Либідь», 2000. – 439 с.
28. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга. Держава і суспільство. – К. : Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. — 584 с.
29. Проблеми модернізації політичних систем сучасності. – Харків : «Право», 2008. – 317 с
30. Разделенная демократия. Сотрудничество и конфликт между Президентом и Конгрессом. – М. : «Прогресс», 1994 – 416 с.
31. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : ООО «Фирма Ц «Издательство АСТ», 1999. – 781 с.
32. Уэфлер Б. Стиль руководства: Здоровый противовес нездоровому / Б. Уэфлер, Дж. Канджеми, К. Дж. Ковальски // Психология современного лидерства : Американские исследования. – М. : Когито-Центр, 2007. – С. 136-161.
33. Федякина Л. Мировая внешняя задолженность: теория и практика урегулирования / Л. Федякина. – М. : «Дело и Сервис», 1998. – 304 с.
34. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ: Ермак, 2005. – 588 с.
35. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – №3. – 1990. – С.134-148.
36. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-традиция, 2004. – 480 с.

37. Шаповал В. Сравнительное конституционное право / В. Шаповал. – К. : ИД «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.
38. Шарп Дж. Від диктатури до демократії: концептуальні засади здобуття свободи / Дж. Шарп. – Львів : Сполом, 2004 – 84 с.
39. Шмитт К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы / К. Шмитт. – С-Пб. : «Наука», 2005. – 326 с.
40. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні / О. Шморгун// Феномен інновації: освіта, суспільство, культура. – К., 2008. – С. 305-417.
41. Штраус Л. О тирании / Л. Штраус. – С-Пб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. – 327 с.
42. Щокін Г. Закони соціального розвитку і управління / Г. Щокін. – К. : МАУП, 2006. – 189 с.
43. Щокін Г. Основи політичної науки / Г. Щокін. – К. : МАУП, 2006. – 183 с.
44. Эмерсон Р. Нравственная философия / Р. Эмерсон. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2001, – 384 с.
45. Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Ч. Эндрейн. – М. : Издательский дом «ИНФРА-М», «Весь Мир», 2000. – 320 с.
46. Jagers K. Tracking Democracy's Third Wave with the Polity III Data / K. Jagers, T. Gurr // Journal of Peace Research. – 1995. – Vol.32. – № 4. – P. 479–481.
47. Lasswell H. D. Power and society : a framework for political inquiry / H. D. Lasswell, A. Kaplan. – New Haven, Conn. : Yale University Press, 1950. – P.230–240.
48. Miroff B. Icons of Democracy. American Leaders as Heroes, Aristocrats, Dissenters and Democrats / B. Miroff. – New York : Basic Books A Division of Harper Coollins Publishers, 1993. – 483 p.
49. Hobbes T. The Elements of Law Natural and Politic / T. Hobbes. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitution.org/th/elements.htm>.
50. Huntington S. Democracy's Third Wave/ S. Huntington// Journal Of Democracy. – Spring, 1991. – P. 208–279.
51. Huntington S. Ungovernability of Democracy / S. Huntington // Democracy in the 1990s. A special issu of «Global Issues in Transition». – 1994. – №6.

УДК 94(47): 316.323

Набока С. В.

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

У статті проаналізовано особливості соціально-економічних та суспільно-політичних процесів у пострадянських країнах європейського простору. Визначено чинники, що обумовили закономірність протистояння президентів та парламентів, виникнення регіональних конфліктів, закріплення при владі представників адміністративно-бюрократичної еліти, «олігархізацію» соціально-економічного та суспільно-політичного життя, соціально-економічну деградацію та відмову держави від соціальних зобов'язань.

Ключові слова: президент, парламент, політична криза, олігарх, монополія, сировинна економіка, президентсько-парламентська республіка, регіональний конфлікт.